

політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 335; 20. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 126; 21. Там само; 22. Там само. – С. 43–44; 23. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 74; 24. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 112; 25. Звідомлення Л.О.Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 344 – 345; 26. Лазаревский А.Отрывки из дневника Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы. – К., 1897. – С. 21; 27. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 35, 41; 28. Листування р.1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 3. – С. 363; 29. Права, по которым судится малороссийский народ 1743. – К., 1879. – С. 44; Прошение малороссийского шляхетства 1763 г. // Український історичний журнал – 1993. – № 7-8 – С. 93; 30. Дівович С. Розговор Великороссии с Малороссиєю // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983. – С. 396; 31. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 181; 32. Акты ЮЗР. – Т.9. – С. 729; 33. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 727; 34. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1909. – С. 229; 35. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч. I. – М. 1858. – С. 300 – 301; 36. Там само. – С. 302; 37. Там само. – Ч. II. – М. 1859. – С. 149; 38. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1965. – Кн. XIV. – Т. 27. – С. 40; 39. Лазаревский А. Опущенная в печати страница из летописи Граб янки // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 297 – 298.

Т.О. Шахрай

ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Через домінування класового підходу у вивченні минулого радянська історична наука майже не займалась дослідженням господарської діяльності людей, які належали до “експлуататорських класів”, хоча цілком очевидно, що історія дворянства невіддільна від історії всього суспільства, а особливо від його економічного життя.

Волинська губернія на початок ХХ століття була економічним регіоном з досить розвинутими ринковими відносинами. Землевласники виявляли чималу ініціативу і підприємливість у розвитку сільського господарства. Їх господарства спеціалізувались переважно на виробництві зерна та цукрових буряків – вони працювали виключно на ринок. Особливо міцним в регіоні було коріння польських латифундистів. Поміщики, будучи панівною силою в економіці краю, тримали в своїх руках і керівні посади в адміністративному апараті, і уперто відстоювали свої привілеї.

Дана стаття присвячена з’ясуванню змін та трансформування дворянсько-поміщицького землеволодіння на Волині, яке протягом століть відіграло велику роль в економічному житті краю і всієї України.

Для вивчення вказаної проблеми, важливе значення мають матеріали першого Всеросійського перепису 1897 р.¹, а також матеріали вміщені в розмаїтих оглядах Волинської губернії². Висвітленню соціального та національного складу дворянства краю сприяють публікації працівників Генерального штабу російської армії, які проводили офіційні дослідження в галузі регіоналістики. Так, А.Забеліним був укладений загальний військово-статистичний огляд Волинської губернії³. Процес колонізації дворянства посів значне місце у дослідженні викладача Волинської духовної семінарії М.Теодоровича⁴. Йому належить фундаментальна праця, у написанні якої брало участь духовенство епархії. Тут ми знаходимо важливу інформацію про спольщення відомих історичних родин Волині.

Особливої уваги заслуговують дослідження Даніеля Бовуа⁵. В працях „Шляхтич, кріпак та ревізор”, “Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах” вчений зробив спробу подати типологію соціально-економічних конфліктів у контексті трьохсторонніх відносин: українці-росіяни-поляки. На жаль, сконцентрувавши увагу на соціально-економічних конфліктах, автор залишив поза увагою процес перетворення магнатських латифундій на капіталістичні підприємства.

У праці І.Полякова⁶ найбільш повно серед дослідників ХІХ ст. прослідковується характеристика приватного землеволодіння в Волинській губернії, при цьому наводиться статистика польського землеволодіння. Автор робить висновок, що “в силу історичних обставин, кращі землі, нерідко в кілька десятків тис. десятин кожна, належала польським магнатам”⁷. Процес скорочення земельного фонду волинської заможної шляхти після січневого повстання 1863 р. висвітлена в праці сучасних дослідників П.Олешко. та Т.Панишко⁸.

Отже, пропонується тема досі не була предметом спеціального розгляду, хоча так чи інакше привертала увагу дослідників.

Наукові записки

Аграрна проблема завжди мала неабияке значення для України, більшість населення якої аж до середини ХХ ст. було пов'язане з сільським господарством. Внаслідок реформи 1861 року в Росії земля перетворилась на товар, що призвело до руйнування станового землеволодіння. Якщо до реформи володіння землею було винятковим правом дворянства, то після неї за наявності грошей землю міг придбати будь-хто. Внаслідок цього відбулися істотні зміни у поміщицькому землеволодінні й соціальній структурі. Площа поміщицьких земель у Волинській губернії зменшилась з 4,8 млн. дес. до 3,8 млн. дес., тобто у поміщиків залишилось 65,8% землі, якою вони володіли до реформи⁹. Проте реформа не підірвала їх економічної могутності.

Таблиця №1

Категорії власників приватних земель Волинської губернії на 1905 рік¹⁰

Категорії власників приватних земель	У % по Волинській губернії
Дворяни	72,5
Селяни	10,5
Купці	5,1
Інші	11,9

Отже, статистичні дані наочно вказують, що Волинь була районом панування дворянсько-поміщицького землеволодіння. За розмірами землеволодіння губернії поділялись на ряд категорій (див. табл. №2).

Таблиця. №2

Групи дворянсько-поміщицьких землеволодінь Волинської губернії на 1905 рік¹¹

Групи за розміром	Число землеволодінь в групі (у %)	Кількість десятин землі в групі (у %)
До 10 дес.	11,4	0,1
Від 10 до 20 дес.	8,4	0,2
20 до 30 дес.	3,8	0,1
30 до 40 дес.	2,3	0,1
40 до 50 дес.	2,3	0,1
50 до 100 дес.	8,9	0,8
Разом до 100 дес.	36,7	1,4
Від 100 до 1000 дес.	47,2	24,4
1000 дес. і вище	16,1	74,2

Враховуючи дані таблиці, можемо зробити висновок, що с поміщицької землі Волинської губернії були великими латифундіями – понад 1000 десятин кожне господарство. Найбільші маєтності були зосереджені в Новоград-Волинському повіті, де 8 поміщиків володіли 198111 дес. Серед великих землевласників губернії слід відзначити родину Уварових-Терещенків, що мали 93944 дес. землі в двох повітах (Житомирському та Новоград-Волинському)¹².

Серйозні зміни відбулися в середовищі польських дворян внаслідок репресій щодо польської меншини після січневого повстання 1863 року, в якому польська шляхта була головним організатором і учасником. Генерал-губернаторові були надані додаткові надзвичайні повноваження. У регіоні був оголошений військовий стан, встановлювався обов'язковий викуп селянами землі у польських поміщиків, викупні платежі зменшувалися на 20%. Частина маєтків поляків-поміщиків була конфіскована, на інші – накладена контрибуція (шестивідсотковий збір з прибутків). Ці заходи були спрямовані насамперед на ліквідацію великого та середнього польського землеволодіння і, відповідно, поширення володінь російських поміщиків: полякам заборонялось купувати та орендувати земельні наділи, їх позбавляли права на кредит тощо¹³. Так, за розпорядженням губернського управління на Волині було конфіковано 17 маєтків (19921 дес. землі)¹⁴. Так, наприклад, після придушення повстання у Луцькому повіті, було конфіковано маєтки землевласників Глембовського та Моржинського і вислано останніх на каторжні роботи до Сибіру¹⁵.

Конфіскація маєтків польських дворян, а також їх висилка за межі губернії погіршили економічний стан регіону: державні маєтки, які раніше орендували польські землевласники, тепер не давали прибутків, тому було вирішено розпродати частину казенної землі. З цією метою 23 липня 1865 року царський уряд затвердив інструкцію про порядок продажу казенних земель у західних губерніях особам російського походження, які працювали або бажали тут поселитися¹⁶. Передумовою жорстокого дотримання платіжного тиску на польських землевласників, що мало їх підштовхнути до

Серія: ІСТОРІЯ

необхідності продажу маєтків, був указ від 10 грудня 1865 року “Про заборону купувати нові землі особам польської національності”¹⁷. Шляхта виглядала розгубленою, але ніхто не наважувався опротестувати дії влади, за винятком найбільших родин: Потоцьких, Сангушків, Браницьких та інших¹⁸.

Необхідно зважити й на іншу обставину, внаслідок якої польські поміщики в краї втрачали соціально-економічне підґрунтя для свого подальшого існування. Це поступове збідніння через традиційно значні витрати на життя в великих містах і за кордоном. Саме ця обставина і підштовхувала поміщиків закладати свої маєтки або здавати їх в оренду. Наприклад, поміщики Вишневецький і Білецький домовилися, за посередництвом друзів, що Вишневецький зобов’язувався повернути Білецькому 9500 злотих. П’ятсот злотих він заплатив готівкою, а в рахунок погашення 9 тис. віддав Білецькому в оренду на три роки село Старий Вишневець Кременецького повіту з трьома найближчими селами, причому гарантував орендарові прибуток¹⁹.

У таблиці №3 відображено співвідношення загальної кількості дворянських і поміщицьких землеволодінь Волинської губернії до переданих в оренду (дані таблиці стосуються маєтностей розмірами понад 50 десятин).

Таблиця №3.

Співвідношення дворянсько-поміщицьких землеволодінь у власності та переданих в оренду на 1913р.²⁰

№ з/п	Повіти	Кількість землеволодінь переданих в оренду особами дворянського стану		Загальна кількість володінь, які належать особам дворянського стану
		в загальному числі	в %	
1	Житомирський	14	8	175
2	Володимир-Волинський	27	18	149
3	Дубнівський	11	1	98
4	Заславський	5	9	56
5	Ковельський	1	1	88
6	Кременецький	26	28	94
7	Луцький	9	6	148
8	Новоград-Волинський	18	14	126
9	Овруцький	6	6	99
10	Острозький	44	43	102
11	Рівненський	12	14	88
12	Старокостянтинівський	38	31	124

Аналізуючи статистичні дані таблиці, можна зробити висновок, що, не дивлячись на передачу земель в оренду деякими представниками дворянства, велика кількість земельної площі залишалась у володінні осіб зазначеного стану. Поміщики були зацікавлені у збереженні своїх землеволодінь, тому що земля була головним фактором їхнього добробуту. Дані таблиці вказують на те, що найбільше землі передано в оренду польськими поміщиками в Острозькому повіті і, відповідно, становила 43% від загальної земельної поміщицької власності. Найменше земель, зданих в оренду, було в Ковельському та Дубнівському повітах – 1%. Середня ж кількість орендованих земель по Волинській губернії складала 15%.

Попри несприятливу політику щодо польського дворянства, у середовищі волинської аристократії кінця ХІХ ст.–початку ХХ ст. було чимало представників польської магнатерії. Заходи влади по усуненню польських землевласників від провідних позицій у господарському житті краю не мали успіху. У 1889 р. новопризначений Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор О.П.Ігнат'єв зазначав, що “політика обрусіння краю” бажаних наслідків не дала. Попри впроваджені обмеження, польській шляхті вдавалося обійти їх і зберегти від роздрібнення та втрати свої маєтки²¹. В 1911 р. у звіті волинського губернатора вказувалося, що росіяни не вповні усвідомлюють свою місію в краї. Купівля землі для них була швидше справою прибутковою, а не національною. Часто росіяни здавали придбану землю в довгострокову оренду під заставу. Поляки ж, натомість, продавали землі один одному, і, таким чином, уникали переходу її до рук російського дворянства²².

Розміри приватних польських та російських землеволодінь трьох губерній Правобережної України на 1911р.²³

Губернії	Приватні володіння поляків	Приватні володіння росіян
Київська	858 000	1 234 000
Волинська	1 297 000	1 523 000
Подільська	861 700	764 100

Попри енергійність і завзяття царського уряду витиснути польських землевласників не дали бажаного результату. Незважаючи на тенденцію збільшення приватних землеволодінь росіян, Волинь залишилася зосередженням історичних шляхетсько-аристократичних родів. Так, серед великих землевласників на Волині кінця XIX ст.–початку XX ст. можна згадати представника роду Сангушків – князя 14 коліна Романа Владиславовича, який був власником понад 65 тис. дес. землі в Заславському повіті (маєтки в м. Заслав, м. Білгородка, м. Славута)²⁴.

До давнього князівського роду належала родина Любомирських. На кінець XVIII ст. власність Станіслава Любомирського включала 31 місто та 738 селищ, які приносили щорічно прибуток 2991641 злотих. Лише у Волинському воєводстві нараховувалось 12 маєтків. Але з 1793 року і, особливо, з 1795 року, коли відбувся третій поділ Польщі, магнатська родина все більше втрачала власність. Однак, дякуючи зусиллям невістки Станіслава Любомирського, жінки освіченої, енергійної, розорення вдалося уникнути²⁵. Але на 1913 рік нащадкам роду князів Любомирських з їх колишніх 12 маєтків Волинської губернії належало лише шість (загальною площею 29995 дес. землі), які розташовувалися в Рівненському, Володимир-Волинському, Дубнівському та Луцькому повітах²⁶.

Площа ж земельної власності князів Радзивілів, також на 1913 р., у Дубнівському, Луцькому, Рівненському, Староконстантинівському повітах складала десь близько 37 тис. дес. землі²⁷. Маєтності графів Грохольських в Заславському, Кременецькому, Луцькому, Овруцькому, Рівненському, Староконстантинівському повітах складала 16645 дес. землі²⁸. Князі Яблоновські були власниками 27495 дес. землі²⁹, Стецьким належало 14302 дес. землі³⁰.

Говорячи про польських латифундистів, не можливо обійти увагою маєтності графа Йосифа Альфредовича Потоцького. Його земельна власність становила 55135 дес. і розміщувалась в Новоград-Волинському та Заславському повітах. В Заславському повіті були Шепетівські маєтності, які складала 14212 дес., та Антонінські - 12430 дес. Смагдиревський маєток в 12327 дес. та Плищесвський в 19255 дес. були в Новоград-Волинському повіті³¹. Розкішне життя графа привернуло увагу польського мемуариста З. Мейштовича, який писав, що на “60 тис. га чорнозему, що залишились від Заславського князівства, успадкованого після Сангушків, процвітали: кілька цукроварень, прекрасно доглянуті ліси, корпус управителів, добре оплачувані робітники, а в його осерді – палац, чи радше два з’єднаних разом палаци і величезна стайня. Комфорт відповідав останнім англійським чи американським стандартам. Казали, що розкіш була надмірною, забагато гербів на дверях, вікнах, ручках дверей, упряжі, відрах, торбах тощо. Коли він [Потоцький] виїжджав з дому, то з тріском розчинялись двері і два козаки [тобто слуги, одягнені по-козацькому] розстеляли по засніженому хіднику червоний килим аж до екіпажу, що чекав на нього”³².

Аграрні перетворення відкрили шлях до розвитку капіталістичних відносин. Власники маєтків змушені були перебудовувати свої господарства, щоб не втратити їх назавжди. Прикметним при цьому було те, що історична магнатерія включалась у підприємницьку діяльність. Так, зокрема, Йосиф Потоцький на кінець XIX ст. був найбільшим цукровим магнатом, володіючи цукровими заводами в Клембівці, Шепетівці, Кременчуці, Корці на Волині, в Сапові, Сутківцях на Поділлі, в Бужанці та Вільховці на Київщині³³. Вартість виробництва на 1907 рік лише на цукрових заводах Волині досягала 3178000. крб. при кількості робітників у 2746 осіб. Найбільшим був Шепетівський цукровий завод: кількість робітників досягала 1353 осіб, а обсяг виробництва – 1226000 крб³⁴. Крім того Потоцький у своїй власності мав Смагдиревський скляний завод та Клембівський піщаний³⁵.

Спадкоємцям Ф.А. Терещенка у Волинській губернії належали три цукрових заводи: Коровинецький, Червонський, Андрушівський. Ці заводи були найкраще устаткованими. На них працювало 2173 робітники. Вартість виробництва, також на 1907 рік, сягала 2351900 крб. В 1914 році Коровинецький завод витратив на виробництво 1353 крб., а одержав прибутку 220 тис. крб³⁶.

Загалом на Волині промисловість мала тільки три галузі виробництва: обробка сільськогосподарської сировини (харчова і шкіряна) – 88,5% всієї продукції, лісова і деревообробна –

4,7% й обробка мінералів – 3,7%³⁷. Серед підприємств по обробці сільськогосподарської сировини особливе місце в економіці краю посідали цукрові заводи, які з розвитком капіталізму виростили у велику галузь промисловості.

Отже, на межі XIX-XX століття відбувалася соціальна трансформація поміщиків. В першу чергу це стосувалося поміщиків з дворян. Механізм змін відбувався за наступними напрямками: скорочення їх чисельності та обсягів землеволодіння; формування на основі поміщицьких маєтків підприємницького сільськогосподарського виробництва; зміна характеру зайнятості їхніх власників. Тобто простежується природний процес поступового обмеження поміщицького землеволодіння, перехід в інший соціальний статус, формування на їх основі господарств іншого типу. Всі важелі економічного життя краю продовжували знаходитись у руках магнатерії, хоч треба визнати, що з часом це ставало робити все важче. Лише представники найбагатших родин Волині змогли зрозуміти та усвідомити перспективи великих економічних перетворень, які відбулися в Європі, і використати можливості капіталістичного прогресу для промислового розвитку краю, що опосередковано впливало на загальний добробут мешканців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с; 2. Обзор Волынской губернии за 1903 г. – Житомир, 1904. – 133 с; Обзор Волынской губернии за 1904 г. – Житомир, 1905. – 73 с; 3. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Часть 1. – К., 1887. – 365 с; 4. Теодорович Н.И. Статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии (Кременецкий и Заславский уезды). – Том III. – Почаев, 1893. – 687 с; 5. Даниель Бовуа. Шляхтич, кріпак та ревізор. – К., 1996. – 495 с; Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 334 с; 6. Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898 - 77 с; 7. Там само. - С. 5; 8. Олешко П., Панишко Г. Польське та українське землеволодіння на Волині в II-й половині XIX – поч. XX ст. // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI ст.” Чернівці 2000 Доповіді та повідомлення. – Том 2. – Чернівці, 2001. – С. 177 – 181; 9. Панишко Г. – Вказ. праця. – С. 24; 10. Статистика землевладений 1905 года: свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб, 1907. – С. 25; 11. Там само. – С. 30; 12. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 1-34, 145-195; 13. История СССР с древнейших времен до наших дней. – Том 5. – М., 1968. – С. 71; 14. Nadolska W/ Osadnictwo polskie w guberni Wolynskiej, (2 polowa XiX - XX poczatek wieku)//Zamojszczyzna i Wolyn minionym tesiacleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa. – Zamosc, 2000 – S. 141; 15. Олешко П., Панишко Г. Вказ. праця. – С. 178; 16. Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. Изд. второе. – СПб., 1904. – С. 24; 17. Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. – СПб., 1913. – Кн. 3.- Т.Х. – С. 31-43; 18. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство европейской России конца XIX ст. —начала XX века. М.,1969. – С. 74; 19. Олешко П., Панишко Г. Вказ. праця. – С.179; 20. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 1-270; 21. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – С. 42; 22. Даниель Бовуа. Битва за землю в Україні. – С.75; 23. Даниель Бовуа. Шляхтич, кріпак та ревізор. – С. 363; 24. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – С. 205; 25. Волынские епархиальные ведомости. – 1880. - №25. – С.1150; 26. Поляков И. Вказ. праця. – С. 42-43; 27. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – С. 70-223; 28. Поляков И. Вказ праця. – С. 30; 29. Там само. – С. 27; 30. Там само. – С.32; 31. Там само. – С. 8-10; 32. Даниель Бовуа. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. – С. 259; 33. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф.575. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 90 – 92; 34. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. – К., 1907. – С. 640; 35. Поляков И. Вказ. праця. – С. 30; 36. ЦДІА України. – Ф.830. – Оп.1. – Спр. 1655. – Арк. 3; 37. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир, 1900. – С. 26.

Т.В. Кузнец

ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПРАВОСЛАВНОГО КЛІРУ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В XIX СТ.

Останніми роками все активніше досліджується церковна історія, яка була неправомірно вилучена з дослідницького поля в радянський період. Заповнюється значна прогалина української історіографії, яку штучно утворили разом із забороною функціонування церкви як важливої інституції